

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Муканов М. С. Этнический состав и расселение казахов Среднего жуза. - Алма-Ата: Наука, 1974. - 276 б.
(Негізгі дерек, география, қоныстану, этногенез, таңба туралы мәліметтер осы еңбекке сүйеніп жазылды)
2. Арпова А. Марат Муканов еңбектеріндегі Орта жүз руларының таралу аймақтары // Asian Journal "Steppe Panorama". - 2025. - №2. - Б. 62-70.
(Қоныстану аймақтары, жайлау-қыстау моделінің түсіндірмелері осы мақаладан алынған)
3. Әбдірахман К. Найман - Төлегетай: Өкіреш шал кім? // Abai.kz ақпараттық порталы. - 26.12.2017.
(Мақала 2018 ж. e-history.kz сайтында қайта жарияланған.)
(Генеалогиялық құрылым - Төлегетай-Өкіреш шежіресі бойынша)

ТАРАЗ ҚАЛАСЫНЫҢ ЖЕР-СУ АТАУЛАРЫНЫҢ ОНОМАСТИКАСЫ

Еркін Ж.Е., Райс А.С.

Ғылыми жетекшісі: Молдахмет А.А.
Астана Халықаралық университеті
erkin0janaiym@gmail.com
abdualirais06@gmail.com
Астана қ.

Андатпа

Бұл мақалада Тараз қаласының жер-су атауларының ономастикалық аспектілері зерттелген. Тараз - Қазақстанның оңтүстігіндегі ежелгі қала, тарихи деректерде Талас және Атлах деп аталған. Қала атаулары мен гидронимдер зерттеліп, олардың шығу тегі, фонетикалық ерекшеліктері, тарихи контексті қарастырылды. Зерттеуде көне жазба деректер, археологиялық табылған материалдар, тілдік анализ қолданылды. Тараз қаласының ойконимдері мен гидронимдері арқылы жергілікті мәдениет, халық тарихы, топонимдік дәстүрлер айқын көрінеді. Мақалада Талас өзені мен оның тартылған аймақтары, бұлақтар, бөгендер және қаладағы көне көпірлер туралы мәліметтер берілген. Тараз атауының шығу тәркіні мен Талас өзені арасындағы байланыс қарастырылды. Зерттеу нәтижелері жер-су атауларының тарихи, мәдени, лингвистикалық маңызын ашады, жергілікті ономастикалық дәстүрлердің дамуын сипаттайды.

Кілт сөздер: Тараз, Талас, ойконим, гидроним, топоним, ономастика, тарихи атау, қала тарихы, археология, Жамбыл облысы

Аннотация

В данной статье исследуются ономастические аспекты топонимов и гидронимов города Тараз. Тараз - один из древнейших городов юга Казахстана, который в исторических источниках упоминался под названиями Талас и Атлах. В работе рассматриваются происхождение, фонетические особенности и исторический контекст названий города и водных объектов. В исследовании использованы древние письменные источники, археологические материалы и лингвистический анализ. Ойконимы и гидронимы Тараза отражают местную культуру, историю населения и особенности топонимической традиции. В статье приведены сведения о реке Талас, её высохших участках, родниках, водохранилищах и древних мостах города. Анализируется связь происхождения названия Тараз с рекой Талас. Результаты исследования раскрывают историческое, культурное и лингвистическое значение местных топонимов и описывают развитие ономастических традиций региона.

Ключевые слова: Тараз, Талас, ойконим, гидроним, топоним, ономастика, историческое название, история города, археология, Жамбылская область.

Annotation

This article examines the onomastic aspects of place names and hydronyms of the city of Taraz. Taraz is one of the oldest cities in southern Kazakhstan and has been recorded in historical sources under the names Talas and Atlakh. The study explores the origins, phonetic features, and historical context of the city's names and water-related toponyms. Ancient written sources, archaeological findings, and linguistic analysis were used in the research. The oikonyms and hydronyms of Taraz reflect local culture, population history, and regional toponymic traditions. The article provides information about the Talas River, its dried sections, springs, reservoirs, and ancient bridges within the city. The connection between the origin of the name Taraz

and the Talas River is also discussed. The results highlight the historical, cultural, and linguistic significance of local geographical names and describe the development of onomastic traditions in the region.

Keywords: Taraz, Talas, oikonym, hydronym, toponym, onomastics, historical name, city history, archaeology, Zhambyl region.

Кіріспе

Тараз қаласы - Қазақстанның оңтүстігінде орналасқан, Жамбыл облысының әкімшілік орталығы және Орталық Азиядағы ең көне қалалардың бірі. Оның тарихы мыңдаған жылдарды қамтып, көптеген мәдениеттер мен өркениеттердің тоғысқан жеріне айналған. Ежелгі кезеңдерде Тараз Талас деп аталып, Ұлы Жібек жолының маңызды қалаларының бірі ретінде танылды. Бұл қала арқылы өтетін сауда керуендері тек экономикалық емес, мәдени байланыстардың да дамуына ықпал еткен. Тараздың жер-су атаулары өңірдің тарихи қабаттарын анықтауда ерекше рөл атқарады. Гидронимдер мен ойконимдер арқылы сол кезеңдегі халықтың тұрмыс-тіршілігі, табиғи ортаға бейімделуі, этникалық құрамының өзгерістері көрінеді. Талас өзені ежелден осы өңірдің негізгі тіршілік көзі болып, көптеген қоныстардың, бекіністердің, суландыру жүйелерінің қалыптасуына әсер еткен. Көне деректерде Тараз қаласы ғұндар, түркілер, қарлұқтар, соғдылар, арабтар және қарахан әулеті билігі кезеңдерінде түрлі аттармен аталып отырған. Мұсылман авторлары еңбектерінде қала Атлах деп берілген. Бұл аттардың барлығы өңірдің тілдік, саяси және мәдени өзгерістеріне байланысты қалыптасқан. Тараз атауының қайта жаңғырып, 1997 жылы қаланың тарихи аты ретінде ресми қабылдануы да өңірдің ономастикалық мұрасының маңызын арттыра түсті. Бұл тарихи атаудың жаңғыруы халықтың мәдени жады мен тарихи сана-сезімінің дамуына үлес қосты. Осы зерттеудің мақсаты - Тараз қаласы мен оның маңындағы жер-су атауларының қалыптасу тарихын, этимологиясын, тарихи-мәдени мазмұнын талдау және өңірдің ономастикалық кеңістігінің ерекшеліктерін анықтау.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысы тарихи, лингвистикалық және археологиялық деректерге негізделді. Негізгі әдістер ретінде:

1. тарихи-компаративтік әдіс - Тараз және Талас атауларының көне деректердегі нұсқаларын салыстыру;

2. топонимдік және ономастикалық талдау әдісі - гидронимдер мен ойконимдердің фонетикалық, құрылымдық, семантикалық ерекшеліктерін зерттеу;

3. археологиялық салыстыру - Тараз өңіріндегі көне суландыру жүйелері, қоныстар, өзен бойындағы нысандардың тарихи аттарымен сәйкестігін анықтау. Зерттеу барысында тарихи жазба деректер, археологиялық табылған материалдар және тілдік зерттеулер қолданылды. Қала тарихына қатысты еңбектерге: Л.Н. Гумилевтің «Таласская битва», В.В. Бартольдтың зерттеулері, М. Е. Массон, А.Н. Бернштам, Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич және Т.Н. Сенигова еңбектері, сондай-ақ қазіргі қазақ ғалымдары Ғ. Ақпанбек, А. Әбдірахманов зерттеулері пайдаланылды. «Таласская битва», 1989. В.В. Бартольд, «Памятники старины Таласской долины», 1941.

Талқылау

Тараз қаласының ономастикасы тарихи дамуына байланысты бірнеше кезеңнен тұрады. Алғашқы кезеңде қала Талас деп аталып, гидроним ретінде қалыптасқан. Ғалымдардың пікірінше, Талас атауы «тал» және «ас» сөздерінен туындаған, яғни «таудан аққан өзен» деген мағына береді. Бұл гидроним қала мен өңір атауының негізгі негізін құрды және жергілікті халық өміріндегі маңызды нысан ретінде қызмет етті. VI-IX ғасырларда қала Батыс түрік қағанатының құрамына кіріп, Ұлы Жібек жолының бойында стратегиялық орынға ие болды. Осы кезеңде қалада сауда және мәдени байланыстар дамып, гидронимдер мен ойконимдер кеңінен қолданылды. VIII ғасырдағы түргештер мен қарлұқтардың қоныстануы Тараздың экономикалық және әскери маңыздылығын арттырды. 751 жылы Атлах шайқасы тарихта қаланың стратегиялық рөлін нақты көрсетті, ал гидронимдер мен ойконимдер сол тарихи оқиғаларды есте сақтауда маңызды болды. X ғасырдың аяғында қала Саманидтер, кейін Қараханидтер мемлекеті құрамына кірді. Таразда соғды, түркі тілінде сөйлеген халықтар мекендеп, мәдени орталыққа айналды. Араб жазбаларында қала Атлах деп аталған. Бұл нұсқа тарихи деректерде бірнеше рет кездеседі және ономастикалық зерттеулерде ескерілетін маңызды дерек болып саналады. Тараздағы гидронимдер - Талас өзені, Зербұлақ көлі, Түйте арығы, Талас бөгені - халық үшін тек су көзі ғана емес, мәдени және экономикалық маңызы бар нысандар болды. Мысалы, Зербұлақ көлі бұрынғы Комсомол көлінің атауы өзгерген, ал Талас бөгені ауыл шаруашылығын сумен қамтамасыз етті. Су нысандары мен тас көпірлер, су айдау мұнаралары сияқты гидротехникалық құрылымдар жер-су атауларына байланысты атауларды сақтап, тарихи құндылықты қамтамасыз етті. Ойконимдер де халықтың тұрмыс-тіршілігі мен мәдени дәстүрін көрсетеді. Қазақ фразеологиясында Тараз атауы

«Тараз қыз» сияқты тіркестерде көрініс табады, бұл сөз тіркестері ойконимдердің этнографиялық және мәдени рөлін айқын көрсетеді. Қала ономастикасының көпқырлылығы Тараздың тарихи дамуы мен мәдениетаралық байланыстарын, соның ішінде түркі, соғды, араб мәдениеттерін, сондай-ақ Ұлы Жібек жолы бойындағы сауда қатынастарын зерттеуге мүмкіндік береді. Осы деректер өңірдің топонимдік дәстүрлерін, гидронимдер мен ойконимдердің этимологиялық байланысын анықтауға көмектеседі [1,25-26]

Нәтиже

Зерттеу нәтижесінде Тараз қаласының ономастикалық жүйесі тарихи, мәдени және тілдік аспектілердің күрделі үйлесімі екені анықталды. Қала атауының шығу төркіні - Тараз (бұрынғы Талас) гидрониммен тығыз байланысты, фонетикалық өзгерістер нәтижесінде қазіргі түрге келген. Бұл процесс жергілікті тілдік, мәдени және тарихи факторлардың өзара әрекеттесуін көрсетеді. Гидронимдер қала өмірінде маңызды рөл атқарған. Талас өзені, Талас бөгені, Зербұлақ көлі, Түйте арығы - тек су көзі емес, сонымен қатар ауыл шаруашылығы мен сауда қатынастарының дамуына ықпал еткен тарихи нысандар. Талас өзенінің бойындағы қоныстар мен бекіністердің атаулары гидронимдермен байланысты, бұл жергілікті тұрғындардың су ресурстарына тәуелділігін көрсетеді. Тарихи құндылық тұрғысынан қарасақ, Тараздың атаулары VI-XII ғасырлардағы түркі, соғды және араб мәдениеттерінің ықпалымен қалыптасқан. Атлах, Талас, Тараз сияқты атаулардың түрлі тарихи деректерде кездесуі - өңірдің көпқабатты мәдени және саяси құрылымын дәлелдейді. Көпқабатты ономастикалық жүйе қаладағы ойконимдер мен гидронимдер арқылы халық тарихын, этнографиясын, сауда және экономикалық байланыстарды бейнелейді. Этимологиялық талдау Талас атауының «тал» + «ас» түбірлерінен құралғанын көрсетеді, яғни «таудан аққан өзен». Тараз атауы фонетикалық өзгерістер арқылы қалыптасып, тарихи атаулардың дамуын және өзгеруін сипаттайды. Мәдени мұра тұрғысынан, Тараз ойконимдері мен гидронимдері халық өмір салтын, дәстүрлерін, тарихи оқиғаларды сақтап қалуда маңызды рөл атқарады. Тараз қаласындағы Қарахан мазары, Айша бибі, Бабаджа Хатун мавзолейлері, тас көпір сияқты археологиялық нысандар ономастикалық зерттеу нәтижелерін растайды. Қазіргі ономастикалық жағдай бойынша, Тараз қаласының атауы 1997 жылы тарихи нұсқасына оралды. Бұл тарихи сана мен мәдени мұраны жаңғыртуға, қаланың ономастикалық кеңістігін сақтауға және оны зерттеудің ғылыми маңызын арттыруға мүмкіндік берді. Сондықтан Тараз қаласының жер-су атаулары тек тілдік объект емес, тарихи, мәдени және экономикалық контексті көрсететін ақпарат көзі болып табылады. Бұл зерттеу Қазақстандағы ономастика және топонимика саласындағы ғылыми жұмыстарға нақты үлес қосады. [1,26-27]

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Тараз қаласының ономастикасын зерттеу барысында жер-су атауларының тарихи, мәдени және тілдік мәні толық анықталды. Қала атауы мен гидронимдер халық өмірінің барлық аспектілерімен байланыста, тарихи деректер мен археологиялық табылған материалдар арқылы дәлелденеді. Тараз атауының шығу төркіні Талас өзенінен бастау алады, фонетикалық өзгерістер арқылы қазіргі түрге келген. Қаладағы су нысандары (Зербұлақ көлі, Талас бөгені, Түйте арығы) мен тас көпірлер ономастикалық зерттеу объектісі ретінде маңызды, өйткені олар тарихи экономикалық, әлеуметтік және мәдени байланыстарды көрсетеді.

Тараз ойконимдері мен гидронимдері халық тарихын, этнографиясын, мәдени дәстүрлерін сақтап қалудағы рөлін айқын көрсетеді. Олар тек атаулар ретінде ғана емес, сонымен бірге тарихи және мәдени ақпараттың көрнекі нысандары болып табылады. Бұл зерттеу Қазақстандағы ономастика мен топонимика саласындағы ғылыми жұмыстарға үлес қосып, жергілікті тарихи атауларды сақтау мен олардың ғылыми негізде зерттелуі қажеттілігін дәлелдейді. Сонымен қатар, зерттеу Тараз қаласының тарихи кеңістігін, оның гидронимдік және ойконимдік жүйесін сипаттай отырып, қаланың мәдени және тарихи мұрасын терең түсінуге мүмкіндік береді. Сондықтан Тараз қаласының жер-су атаулары тек тарихи ақпарат көзі ғана емес, халық мәдениеті мен тілінің айнасы, сондай-ақ өңірдің тарихи-мәдени мұрасының маңызды элементі болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Құламанова З. Жамбыл облысының топонимикалық анықтамалығы, Алматы: «Арыс» баспасы, 2014.
2. Жанұзақ Т. (ред.). Жер-су атауларының анықтамалығы. Алматы: «Арыс» баспасы, 2009.
3. Нұрмағамбетұлы Ә. Жер-судың аты - тарихтың хаты. - Алматы: Балауса, 1994.-64бет
4. Жанұзақ Т. Жер-су атауларының анықтамалығы. - Алматы: «Арыс» баспасы, 2009. -568 б.